

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՍԻ ՄԷՋ

Դաւթի աշտարակին զիմացը, Սիոն երթալու ճանապարհին վրայ, Անկիւքան բողոքականաց եկեղեցւոյն ետեւ կը գտնուի Եազուպիէի անուեով մզկիթ մը, որ ժամանակին քրիստոնէական եկեղեցի ըլլալով՝ Իսլամ աղօթատեղիի փոխարկուած է: Նոյն շէնքը՝ հակառակ որ քանուկ պողոտայի մը վրայ կը գտնուի, աննշմար կը մնայ անցորդներէն, վասնզի ան բոլոր կողմերով ծածկուած է նոր շէնքերով և կարելի չըլլար տեսնել զայն մեծ պողոտայէն:

Մենք Եազուպիէի մասին պատմական տեղեկութիւններ տալէ առաջ հոս պիտի նշանակենք ձեռնհաս գիտուններու կողմէն գրի առնուած ճարտարապետական քննութեանց երկու տեղեկագիրները. յետոյ պիտի յիշենք Եազուպիէի նախկին հիմնարկութիւնը իր պարագաներով, նոյն հիմնարկութեան յարակցութիւնները, եւ պիտի պարզենք թէ Եազուպիէն մին եղած է ա՛յն հայկական վանքերէն՝ որ հին ժամանակները գոյութիւն ունէին Ս. Քաղաքին մէջ, ըստ մեր յիշատակարանաց:

1. — Նոյն շէնքին առաջին ճարտարապետական քննութիւնը գրի առած է Բրօֆ. Herr Baurath von Schick, որուն գրուածքէն կը հասկցուի թէ «Եազուպիէն դուն ուրիշ կը գործածուի և քիչ անգամ նորոգուած է և թէ լաւ պայմաններու մէջ պահպանուած է. ո՛չ նորոգութեան եւ ո՛չ ալ փոփոխութեան նշան կը կրէ և կը թուի թէ իրօք իր շինութենէն իվեր անփոփոխ մընացած է: Կը կարծուի որ Սալակրաց ժամանակի շինուածք մ'է և վանքի մը նըմանութիւնը ունի, թէև իբր բնակարան ալ գործածուած իսկ կրնայ ըլլալ: Ժամանակ մը Դաւթի բերդին մէջ բնակող զինուորներուն աղօթատեղին եղած է ան, բայց յիսուն տարուան ընթացքին՝ շատ քիչ անգամ գործածած են զայն. վասնզի Միջնաբերդին մէջ կար աղօթքի համար ուրիշ տեղ մը: Խրիմի պատերազ-

մին՝ կարճ ժամանակի մը համար զործածուած է իբր տաղաւար: Նոյն շէնքին արեւմուտքը կը գտնուի փոքր զաւիթ մը: Ուղեգիրներէ յիշուած եօթն սինակոկնէրէն մին չէ ասիկա, և աւելի նոր է քան մօտը գտնուած կիսաւեր Ս. Թովմայի եկեղեցին: Կողակին մօտ փոքր սենեակներ չունի, բայց ծածկուած է կիսաշրջանակալին կամարով մը: Ինչպէս իր անունը ցոյց կուտայ՝ նուիրուած էր ան Ս. Յակոբ Առաքելոյն անուան»:

2. — Եազուպիէի ճարտարապետական երկրորդ քննութիւնը կատարած են Hugues Vincent և F. M. Abel Տօմինիկեան Հայրերը որոնց Jerusalem Nouvelle խորագրով երկասիրութեան մէջ (Բ. Հատոր, էջ 558-561) հետեւեալը կը կարդանք:

«Փե. զարու վերջերը Միւսիլի էտ-տին ժամանակագիրը իր պատմութեան մէջ կը յիշատակէ Եազուպիէն: Այդ ժամանակ նոյն շէնքը կը ճանչցուէր իբր Զապիէ Պաղտատցի Շէյխ Շէմա էտ-տինի. բայց հմուտ պատմաբանին ծանօթ էր որ սոյն տեղը յիշուած յարգելի անձին բնակարանը ըլլալէ շատ յառաջ, այս յիշատակարանը կառուցուած էր ի յիշատակ պարսիկ վկայ Յակովկի որ կը կոչուէր Շէյխ Եազուպ կը Անիւի, և թէ այս հիմնարկութիւնը Բուսներու ժամանակ տեղի ունեցած է:

Միւսիլի էտ-տինի սովորական բառագիտութեան մէջ բոլոր կը նշանակէ բիւզանդական թուականի Յոյները. այսպէս է ընդհանրապէս իր թանկագին ճշտաբանութիւնը որով Clermont-Ganneau համաձայն այս տեղեկութեան՝ կ'ըզրակացնէ Եազուպիէի բիւզանդական ծագումը: Եւ որովհետեւ Բրօֆ. Schick նոյն շինութեան ամբողջական յատակագիծը հրատարակելով՝ սա կարծիքը կը յայտնէր թէ՝ «ան խիստ հաւանականութեամբ Սալակրաց թուականին կը պատկանէր», գիտնական վարպետը չէր վարաներ եզրակացնել թէ՝ «այս կարծիքը շատ ընդունելի չէր կրնար ըլլալ՝ Միւսիլի էտ-տինի վճռական հաւաստումին հանդէպ»: Ո՛չ ինքը և ոչ ալ Schick չէին կրցած քննութեան առնել բիւզանդական և միջինդարեան ճարտարապետական նիւթերու մէջ աւելի քան այն խիստ դատաւորը որ 1860ին՝ կը գրէր թէ «Այս փոքր եկեղեցին Սալակրաց ժա-

մանակին կը վերաբերէր»։ Շէնքը երբ մեր առջեւ կը գտնուի՝ դժուարին է այսպէս վճռարար արժեցնել Միւճիր էս-տինի հաստաթիւր De Voguéի խիստ գնահատելի ճարտարապետական կարծիքին և Schieckի համակարծիք տալու որութեան դէմ։ Ի բաց առնելով նախնական հիմնարկութիւնը, Միջին դարու լատին գրոշմը կարելի է տարակուսի տակ ձգել։

Յատակագիծը շատ պարզ է. Պագեստինի մէջ փրանկ ժամանակաշրջանին բազմաթիւ եկեղեցիներու յատակագծին կը նմանի. այսինքն երկայնիկ փոքրիկ գաւիթ մը ունի, արեւելքի կողմը նկղցուած է և թեթեակի խորացած՝ կիսաշրջանակի ձևով կողակին առջեւ տեսակ մը դասի վերնատուն հաստատելու համար։ Այս կողակը խնամալ շինուածքի մը մէջ կրկնակոր (cul-de-four) կամար մը ունի։ Բոլորածեւ անկանոն ցած կամար մը այժմ կը ծածկէ եկեղեցիին մնացորդը, բայց շատ տարակուսական է է որ ա՛ն աւելի կամ նուազ ուշ կերպով յաջորդած է աւելի բարձր, բոլորածեւ կամ որրանածեւ կամարի մը։ Այս կարծիքին ապացոյցը պիտի գտնուի ա՛յն յարաբերութեան մէջ Վոր ան ունի պատուհաններուն և ի մասնաւորի հիւսիսային արեւմտեան պատուհանին հետ։ Խիստ հաստ պատի մը մէջ բացուած և գեղեցկօրէն շինուած այս որմածակը ներքնապէս աղատուած է այժմս թագաւորուած լայն կամարով մը. արդի կամարը անհաւասար բարձրութեամբ իր կիսաւեր սիւններով կը յենու սովորական քարի կտորուանքներով շինուածքի մը (bocage) վրայ և բուական ձախող կերպով աղեղնածեւ փորուած վիճակով մը իրր թէ պահպանելու համար այն ձեւը որ ունէր հին պատուհանը։ Նմանօրինակ լեցուածքներ շինուած են ուրիշ որմածակներուն առջեւ. և եթէ այս մասը ինքն ըստ ինքեան ստուգապէս անկանոն բան մը չունի, կրնայ կազմուած ըլլալ ընտիր շինուածքով, բայց ինչ որ անկանոն է հոս և փոփոխութիւնը կը մատենէ՝ շարակապութեան անյաջողութիւնն է։

Խիստ չափաւոր կտրածով (profil) ընթացիկ պսակ մը (corniche) շինուածքին ամբողջ շրջանը կ'ընէ և այս արձանագրութեան արժանի պարագան, որ է պսակին

բոլորակութեան և գեղեցկութեան համեմատութիւնը (modenature), նկատելի միակ մանրամասնութիւնն է՝ և այնպիսի աննշան կերպով ալ շինուած է որ՝ իր միջնադարեան որոշ նկարագրին հակառակ, պիտի վարանէինք ընդունել զայն իրր հաստատութիւն «ձերանկներու» գործին, եթէ իր վկայութիւնը շատ աւելի յստակ նշաններով լծորդուած չըլլար. կողակին և պատուհաններուն գլիծերը, մանաւանդ կողակին մէջ գործածուած նիւթերուն շինութիւնը, կամարապորտերու ճարտար կրտրարուեստը (découpage) բացարձակ կերպով յատկանշական են Խաչակրաց աշխատանքին մէջ։ « . . . Այսպիսի համեստ շէնքի մը միայն պատերուն հաստութիւնը նկատի առնելով՝ կրնանք կարծել թէ շէնքը իր վրայ կը կրէր ուրիշ անհետացած մասեր, թերեւ պարզ աշտարակիկներ, բայց ուրիշ քիֆիֆ մանրամասնութիւն չհաստատեր զայս։

Ի մի բան, անուրանալի է որ սոյն շէնքը իր էական մասերովը Խաչակիրներուն գործն է։ Հաւանական է որ բիւզանդական շրջանին հոս կար մատուց մը զոր շինած էր ուրիշ քրիստոնեայ համայնք մը, յանուն Ս. Յակոբ Ալփեանի, յետոյ պարսիկ Ս. Յակովկի փոխուած. նախանձախնդրութեամբ Ս. Յակոբ Զերեղեան առաքելոյն վկայարանին՝ որ տարրեր համայնքի մը կողմէն իր մօտիկը բարձրացած ու պայծառացած էր նոյն թուականին . . . »

3. — Նագուպիէի այս երկու ճարտարապետական քննութիւններէն կը հասկցուի թէ նոյն վանքը Խաչակրաց շինութեան զրոշմը կը կրէ. թէև երկրորդ քննութիւնը գոնէ հարեանցի կը ծանօթագրէ թէ աւելի հին ժամանակներու մէջ նախնական հին մատուց մը կար և յետոյ Խաչակիրք նորոգելին և շէնքին տունին միջին դարեան ոճ մը։ Այս երկրորդ բացատրութիւնը պատմականօրէն ճիշտ է, վասնզի Պետրոս Եօս. Վրացիին անանուն կենսագիրը, ինչպէս ուրիշներ, կը հաստատեն թէ նոյն եպիսկոպոսը գեո մենակեաց երբ Պոսէն Երուսաղէմ այցելեց 430 ին վանականութեան փափաքով, Դուբի աշտարակին զիմացը, ճշտօրէն Նագուպիէին տեղը, իր մէկ բարեկամին հետ հաստատեց վանք մը և որ կոչուեցաւ Վրացոց Վանի։ Եկեղե-

ցական Պատմութենէն ծանօթ է քաղկեդոնական խնդրոց համար Յորնաղի պայքարը ընդդէմ հակաքաղկեդոնիկներու, որոնց մէջ կը գտնուէր Պետրոս վրացին: Վերջինս Յորնաղի հետապնդումներէն ազատ մնալու համար Երուսաղէմէն մեկնեցաւ, ինչպէս կը հաստատէ իր աշակերտը Յովհաննէս Ռուփրինոս իր *Nephele* Մրցոց (Plérophories) գրութեան մէջ:

Պետրոսի մեկնումէն վերջ դարձեալ վանքը պահեց իր գոյութիւնը: Յուստինիանոս յետոյ նորոգեց դայն, ըստ Պրոկոպիոսի: Լիբեկեան վկայարանութիւններէն կը հասկցուի որ 422 ին Վառմ Ե. նահատակած էր քրիստոնեայ պալատական Յակովիկը և ուղած էր ոչնչացնել անոր նշխարները: Յակովիկ իր կրած բազմազան չարչարանքներուն համար ըստ մեր վկայարանութեան կոչուած է *խալման*։ Ասորոց մէկ վկայարանութիւնը կը ծանօթագրէ թէ Պետրոս Վրացին երբ Երուսաղէմ կը հասնի իր հետ կը բերէ երկու պարսիկ վկաներու նշխարները, թէև անոնց անունը յայտնի չէ: Պետրոս երբ «միաբնակութեան» խնդրով կը թողու Երուսաղէմը իր հետ կը տանի այն նշխարները, որուն կ'ակնարկէ նաև «բազմահատ»ին հայերէն վկայարանութիւնը: Մատենքներու փոխադրութեան պարագան պատմական ըլլալով հանգերձ, թէև մանրամասնութեանց մէջ անորոշութիւններ կը գիտունք՝ բայց Gousen ի հրատարակած վրացական ծիսարանը՝ որուն ձևագրաց երկու օրինակները գտած է մին Երուսաղէմի Ս. Խաչ վանքին և միւր՝ Սաղապէտի մէջ, ունի հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Պետրոսի վանքին մէջ Նոյ. 27 ին յիշատակուի Յակովիկ խալման վկային»: Իսկ մի ուրիշ ասորական ծիսարան ունի հետեւեալը, դարձեալ նոյն վանքին մէջ. «27 Նոյ. Պետրոս վրացի եպս. Մայոււնայի (Գաւս) և Յակովիկ խալման և աքրայ Եսայի»: Երբորդ ծիսարան մ'ալ ունի «27 Նոյ.— Պետրոս եպս. Մայոււնայի և Յակովիկ պարսիկ»: Ահա թէ ինչ պատճառով Պետրոսի վանքը կոչուէր է Եագուպի կը Անկի, կամ Եագուպիկի. պարզապէս յայտնի է թէ պարսիկ վկային յիշատակութենէն յառաջ եկած է նոյն անունը, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ նաև Միւսիքի էտ-տիւնի վկայութենէն որմէ կը հասկցուի թէ եկե-

ղեցին շինուած է Բուսներէն (բիւզանդական Յոյներէն): Յուստինիանոսի կողմէն կատարուած նորոգութիւնն ալ կ'արդարացնէ այս ապացոյցը:

4. — Պետրոսի վանքի մասին ճշգրտներ և պատմական տեղեկութիւններ տալէ յետոյ պիտի փորձենք պարզել նոյն վանքին՝ եթէ ոչ աւելի յառաջ, գոնէ Ը. դարէն սկսեալ հայոց սեպհականութեան տակ մնալը: Վանքին հիմնադրը Պետրոս Վրացին դաւանական վէճերու հետեւանքով, ինչպէս վերեւ ակնարկեցինք, Երուսաղէմը թողլով զնաց հաստատուելու Գաղայի կողմերը և հո'ն ալ շինեց վանք մը: 431 էն յետոյ նոյն կողմերը եկած էր նաև Աբբայ Եսայի՝ Եղիպտացի և Իսկիաէի վանականներէն մին: Պետրոսի բնակութիւնը միայն չորս մղոն հեռի էր Եսայիի վանքէն՝ որուն այժմու տեղւոյն անունը կը կոչուի Թիշեշ-Շուպան: Եսայի և Պետրոս կապուած էին ոչ միայն «միաբնակ» դաւանակցութեամբ այլ նաև սրտակից բարեկամութեամբ, իրենց դաւանութեան վէճերը կը վարէին միասնաբար և կը պահպանէին անապատի կեանքի կանոնները, չորս կուսուցանէին ընտրեալ աշակերտներու: Աբբայ Եսայի 31 Օգոստոս 488 ին վախճանեցաւ և իր մարմինը ամփոփուեցաւ Զիթենեայ լեռան Հայոց սեպհական Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին մէջ ու անոր գերեզմանը դարգարուեցաւ զեղեցիկ մողայիքներով և հայկական արձանագրութիւններով (տե՛ս մեր Յօդուածը, Սիոն, 1928, էջ 172—6): Աբբայ Եսայիի Հայոց հետ դաւանակցութեան պարագան էր որ Ս. Երկրի հայ իշխանները այդ յարգանքը ընծայեցին Եսայի անապատականին: Պետրոս Վրացին ալ ապրեցաւ 80 տարեկան, և վախճանեցաւ նոյն տարին Դեկտ. 1 ին, ըստ իր անանուն կենսագրին: Ան իր դաւանակցութեան պատճառաւ Հայոցմէ կը վայելէր յարգանք և պատիւ, ինք է որ կը զրէ Հայոց (տե՛ս Միսիպեղ Ասորի, էջ 174—175) և երանի կը կարգայ որ Հայք ներկայ չեն գտնուած Քաղկեդոնի ժողովին և յայտնապէս կ'աւելցնէ սա տողերը. «Ի Քաղկեդոն ուրացան զՔրիստոս դոմ պիկոյ կացիք ի հայրենի հաւատք որ շնորհեցաւ ձեզ ի Տառնեկ և աշխարհիոյ ձեռ, զի որպիս երթալն սեռն մարդկութեան աղոյս ախոցաւ ընդ աշ-

խարհ, նոյնպէս առ ձեզ պահեցաւ սերմն ուղ-
ղափառ հաստոյ, եւ ի ձեռն շարածեղոց ե ընդ
քաղութան: Ողջ լեռով յամաստան վիճմն Բրիս-
սոս, որդեակի իմ»: Այս երկու վանական-
ներուն Հայոց հետ այսքան մերձաւոր
կապակցութեան նայելով՝ յայտնանդիման
իմացողութեամբ (intuition) չէ՞ կարելի մտա-
ծել թէ երբ Վրացիք իրենց մէկ զաւկին յի-
շատակը քննեցին իրենց եկեղեցւոյն ծի-
սարանէն, Հայք դաւանակցութեան հե-
տեանքով կրնային տիրանալ ա՛յն վան-
քին՝ որուն հիմնադիրը եղաւ Պետրոս Վրա-
ցին, ինչպէս Յոյները նոյն նպատակաւ
գրաւեցին վանքերը եւ եկեղեցիները այն
Վրաց եւ Սերպերու որոնք այլ եւ այլ պատ-
ճառներով Լքեցին իրենց սեպհականութիւն-
ները: Թերեւս պիտի առարկուի թէ պատ-
մական ճշմարտութեան հաւաստումին ազ-
րիւրը յիշատակարաններն են. բայց մենք
որքան որ ի ձեռքն չունինք այդ մասին
կարկառուն յիշատակարաններ, սակայն
ունինք ժամանակի սուր ժանիքներէն ա-
զատուած քանի մը տողերէ բաղկացեալ
պատմական փաստ մը: Ը. դարու գրի առ-
նուած ծանօթ հայ վանօրէից ցուցակը կը
գրէ սա տողերը. «Բասրոյ վանքն որ յանուն
Սուրբ Աստուածածնի, որ առ աշխարհիս Դաւ-
թի ե. որ կը համապատասխանէ ճշտիւ Դաւ-
թի աշտարակին զիմացը շինուած Պետրո-
սի վանքի տեղադրութեան: Հ. Այլիշան
նոյն ցուցակին գաղիւրէն թարգմանութեան
մէջ կը յարէ թէ Բասրոյ կամ Բասուր անձ
գոյութիւն չունի, եւ կը կարծէ թէ Բակուր
պէտք է կարդալ. ո՛չ մին եւ ո՛չ միւսը,
ճշտօրէն պէտք է կարդալ Պեհրոսի վանք,
ինչպէս ուրիշ արեւելեան եկեղեցեաց ծի-
սարաններն ալ նոյնը կը յայտնեն: Անաս-
տաս վրդ. ի այս համեստ յիշատակարանէն
որոշ կը հասկցուի թէ վանքը Ս. Աստուա-
ծածնի անուան նուիրուած էր եւ ոչ թէ Ս.
Յակոբ Առաքելոյն. վանքին Եագուպիեհն ա-
նունէն կը հետեցնեն Ս. Երկրի ուղեցոյց
շինողները թէ վանքը նուիրուած էր Ս.
Յակոբ Առաքելոյն. Եագուպիէն անունը,
ինչպէս տեսնուեցաւ վերեւ, յառաջ եկած
է պարսիկ Յակովիկ վկային նշխարաց փո-
խադրութենէն այս վանքին մէջ:

Եագուպիէի մասին օտար նոր ուղե-
գիրներէն տեղեկութիւն մը չունինք. բայց
չեմ կրնար անտես ընել Վերդպրկի Յով-

հաննէս Եպիսկոպոսի մէկ ծանօթագրու-
թիւնը (Tobler, էջ 160), յիշեալ Եպիսկո-
պոսը Դաւթի աշտարակին զիմացը Méto-
chion (*) կ'այցելէ ու կը գրէ 1160 ին թէ
նոյն հաստատութիւնը Հայոց կը վերաբե-
րի. Մար-Սարայի վանքի նոյն սեպհակա-
նութիւնը որ յունաց կը վերաբերէր, շատ
մօտ էր Եագուպիի վանքին, չէ՞ կարելի
կարծել թէ Եագուպիէի վանքը Հայոց կը
վերաբերի ըսելու տեղ գրէր վրեպուեմով մը
Métochionը կը յիշատակէ իբր հայկական
սեպհականութիւն, ինչ որ սխալ մ'է:
Khitrowo ռուսագիրն իր թարգմանած ճանա-
պարհորդութեան մը մէջ կը գրէ թէ (էջ 325)
1558 ին Պաղի Պոսնիաքով անուն ուխտա-
ւոր մը Մար-Սարայի վանականները պա-
տապարուած կը գտնէ Ս. Միքայէլի Սերպ
վանքին մէջ, Ֆրանչիսկեանց վանքին մօտ,
այն պատճառաւ որ Métochionը գրաւուած
էր նոյն ժամանակ: Այս ծանօթագրու-
թիւններէն կը հասկցուի որ ԺԶ. դարու
յունական վանքին հետ գրաւուած էր Եա-
գուպիէն ալ, ինչպէս կ'ականարէ Միւսիթ
էտ-տին (Ֆ 1521) եւ իր Պատմութեան մէջ:
Յունական նոյն վանքին տեղը այժմ ան-
յայտ է, իսկ Եագուպիէն կը մնայ իբր
մզկիթ:

Օգտուած ենք P. P. Hugues Vincent et
F. M. Abelի Jérusalem Nouvelleի Բ. Հատորէն:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. Ա.Գ.Ա.Ի.ՆՈՒՆԻ

ՄՏԱԶԲՈՍԱՆՔ

Մարդ մը կ'ըսէր. «Երկու մարդոց քա-
րեկականքնեհն հրաժարեցայ. մեկին՝ անոր հա-
ւար որ քնա իր մասին չէր խօսեր. միւսին
ալ անոր հաւար որ քնա իմ մասին չէր խօսեր:»

* * *

Պոստաբոս շատ հետաքրքիր տպագրերը կը
անանցնէ արխանու շիշերու՝ որոնք իրենց կը
հաշնէ ինչ քան որ գիշ է:

(*) Métochion շինուած էր Մար-Սարայի վան-
քին իբր մէկ ճիւղը, վտանգի ժամանակ Մար-Սա-
րայի վանականները կուգային հոն ապաստանել,
ան ունէր ուխտաւորաց համար ընդարձակ հիւրա-
նոց մը: